

Neolithic Habitats in the Mountainous Lands and Plains of Chaharmahal and Bakhtiari in the Central Zagros

Saeid Babamir Satehi¹ , Rahmat Abbasnejad Seresti² , Mahmood Heydarian³ , Alireza Khosrowzadeh⁴

1. Department of Archaeology, Faculty of Arts and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: saeidbabamir@gmail.com
2. Corresponding author, Department of Archaeology, Faculty of Arts and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: r.abbasnejad@umz.ac.ir
3. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Shahrekord, Shahrekord, Iran. Email: heydarianm@sku.ac.ir
4. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Shahrekord, Shahrekord, Iran. Email: akhosrowzadeh@yahoo.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 15 May 2025;
Received in revised form:
28 July 2025;
Accepted: 13 September
2025
Available online: 01
February 2026

Keywords:

neolithic, central Zagros,
Chaharmahal and
Bakhtiari, settlement
pattern, neolithic pottery,
nomadism.

ABSTRACT

Objective: This study examines the significance of the Chaharmahal and Bakhtiari region in the transition from hunter-gatherer societies to Neolithic food-producing communities within the framework of prehistoric studies in central Zagros.

Method: The study integrates data from previous fieldwork with results from new surveys conducted in 2024 in the counties of Lordegan, Khanmirza, and Falard, focusing on settlement pattern analysis. These surveys led to the identification of 53 Neolithic sites, some with multiple occupational phases and others with a single phase. Analysis of cultural materials, particularly pottery, enabled the differentiation of three distinct stages of pottery Neolithic in the region, one of which represents a previously unrecognized and emergent phase in the Bakhtiari Neolithic.

Results: Field surveys led to identified 53 Neolithic sites in Chaharmahal and Bakhtiari, which are mainly located in valleys, and mountains slopes and terraces adjacent to permanent and seasonal water sources, and represent a settlement pattern consistent with seasonal animal husbandry and mobility. A typological study of pottery sherds identified three distinct cultural phases, indicating the continuity and evolution of indigenous traditions along with inter-regional interactions. The results confirm the determining role of environmental factors in the spatial organization of settlement and livelihood strategies.

Conclusions: The findings of the field survey indicate that Neolithic settlement patterns in Chaharmahal and Bakhtiari, especially in mountainous areas, were strongly influenced by environmental conditions and were consistent with nomadic or seasonal subsistence. This study emphasizes the need to develop comprehensive research programs, develop interdisciplinary studies, and conduct systematic excavations to more accurately reconstruction of the Neolithisation process in this important part of the Zagros region.

1. Introduction

The Neolithic period represents a critical juncture in human history, marking the transition from hunting-gathering societies to sedentary (village period) food-producing

communities. Globally, this period has attracted significant scholarly attention, with numerous publications emphasizing its transformative role in the evolution of human societies (Mithen, 2003; Bellwood, 2005; Barker, 2006).

Cite this article: Babamir Satehi, S., Abbasnejad Seresti, R., Heydarian, M., Khosrowzadeh, A. (2026). Neolithic Habitats in the Mountainous Lands and Plains of Chaharmahal and Bakhtiari in the Central Zagros *Journal of Geographical Studies of Mountainous Areas*, 6 (24), 45-68. <http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2080916.1144>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2080916.1144>

For over a century, regions such as the Fertile Crescent have been central to archaeological and anthropological research on the Neolithic transition. The Central Zagros, as the eastern wing of this crescent, occupies a strategic position in examining early sedentism and agricultural developments in Southwest Asia, particularly in Iran (Matthews et al., 2010; Darabi, 2010). Early investigations by Braidwood and colleagues in the 1960s established foundational Neolithic studies in this region, identifying key settlement patterns and material cultures (Braidwood & Howe, 1961; Hole et al., 1969; Flannery, 1969). Despite this early focus, the southern highlands of the Central Zagros, particularly Chaharmahal and Bakhtiari, have remained relatively underexplored, despite their high environmental and cultural potential. This study addresses the historiography of prehistoric research in Chaharmahal and Bakhtiari, emphasizing the limitations, gaps, and overlooked areas in prior studies, while advocating for a systematic, interdisciplinary approach to understanding Neolithic processes in this key region.

2. Methodology

The present research integrates previous fieldwork data with new surveys conducted in 2024 in Lordegan, Khanmirza, and Falard counties. Initially, a spatial and thematic review of prior archaeological investigations in Chaharmahal and Bakhtiari was undertaken, focusing on site identification, pottery analysis, and preliminary settlement assessments. Recognizing the absence of comprehensive settlement pattern studies, a new field survey was designed based on settlement pattern analysis, conducted under the authorization of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute. The methodology involved site identification, artifact collection, stratigraphic assessment, and detailed documentation of environmental and geomorphological features. Data from prior excavations and surface collections were re-evaluated, particularly Neolithic pottery, lithics, and architectural remains, to construct a regional settlement framework and evaluate the continuity and transformation of cultural practices.

3. Results

Field surveys identified 53 Neolithic sites, including multi-phase and single-phase settlements. Sites were predominantly located

in valleys, slopes, and terraces adjacent to permanent or seasonal water sources, reflecting settlement patterns compatible with seasonal pastoralism and mobility. Pottery analysis enabled the differentiation of three Neolithic phases. Phase 1 featured hand-made, grayish-brown to black core, chaff-tempered, painted, or incised vessels with distinctive geometric and occasional anthropomorphic motifs, suggesting a previously unrecognized early Neolithic cultural manifestation in the Bakhtiari region. Phase 2 was characterized by red-slipped, partially burnished pottery with plant and mineral temper, including large open-mouthed bowls, indicating widespread cultural practices during the Middle Neolithic. Phase 3 encompassed light brown, crumbly, chaff-tempered vessels with minimal surface finishing, representing an early Late Neolithic assemblage. Settlement analyses across Lordegan, Khanmirza, Falard, Ardal, Laran, and Farsan demonstrated a consistent adaptation to topography, hydrology, and seasonal resource availability, indicating a strong correlation between environmental conditions and the mobility-sedentism continuum.

4. Discussion

The results highlight that Neolithic settlement patterns in Chaharmahal and Bakhtiari were strongly influenced by environmental constraints and opportunities. The predominance of small, dispersed, and seasonally occupied sites aligns with subsistence strategies emphasizing pastoralism, hunting, and small-scale horticulture. Pottery typologies indicate both local innovation and connections with neighboring regions, including the Central Zagros plains, Fars, and Khuzestan. Notably, the early Neolithic Phase 1 material culture, particularly the painted and incised pottery, represents a distinct local tradition not extensively documented elsewhere. The persistence of certain lithic technologies, the continuity of subsistence practices such as wild goat hunting, and the apparent continuity in settlement selection patterns across valleys and terraces underscore the importance of integrating environmental, technological, and cultural data. Furthermore, the historical gaps in long-term, theoretically guided, and interdisciplinary research have limited understanding of chronological sequences, site hierarchies, and regional

interactions. The application of absolute dating methods, paleoenvironmental studies, and archaeobotanical and zooarchaeological analyses remains necessary to reconstruct the timing and nature of Neolithic transitions comprehensively.

5. Conclusion

This study demonstrates that Chaharmahal and Bakhtiari constitutes a critical yet previously underexplored area for understanding the Neolithic transition in the Central Zagros. The identification of 53 Neolithic sites and the classification of three distinct pottery phases provide a structured framework for reconstructing regional cultural development and settlement dynamics. Settlement distribution across valleys, slopes, and terraces near permanent or seasonal water sources reveals a consistent adaptation to environmental conditions, highlighting a flexible subsistence strategy that combined seasonal mobility, pastoralism, hunting, and small-scale horticulture.

The ceramic sequence reflects both local innovation and broader regional interaction, particularly in the early painted and incised assemblages that suggest a distinct cultural expression within the Bakhtiari highlands. Continuities in lithic technology and site selection patterns further indicate long-term stability in ecological adaptation and resource management.

Overall, the findings emphasize the necessity of systematic, interdisciplinary research incorporating absolute dating, paleoenvironmental reconstruction, and archaeobotanical and zooarchaeological analyses. Such approaches are essential for refining chronological frameworks and clarifying the region's role in wider Neolithic processes across Southwest Asia.

Author Contributions

All authors (first, second, third, and fourth) contributed equally to the preparation and writing of this article. Every stage of the research process—including study design, data collection, data analysis, and manuscript preparation—was carried out collaboratively and with the full agreement of all authors. The data supporting the findings of this study are available from the authors upon reasonable request.

Ethical Considerations

All authors affirm that this research was conducted in full accordance with accepted ethical standards. The study involved no data fabrication, falsification, or plagiarism.

Funding

The fieldwork for this research was financially supported by a research grant provided by the supervising professor and the second author, whose funding enabled the successful implementation of surveys and data collection.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest among them, and that all authors collaborated equally and transparently throughout the research, analysis, and publication of this study.

Acknowledgments

The authors sincerely acknowledge the Cultural Heritage and Tourism Research Institute for granting permission to conduct fieldwork in Chaharmahal and Bakhtiari. We are grateful to the local authorities and community members for facilitating access to the survey areas and providing logistical support. Special thanks are extended to previous researchers and colleagues whose pioneering studies established the foundation for understanding the Neolithic period in the Central Zagros. Finally, we appreciate the dedicated efforts of all team members who contributed to data collection, analysis, and documentation during the 2024 and 2025 field seasons.

زیستگاه‌های دوره نوسنگی در سرزمین‌های کوهستانی و دشت‌های چهارمحال و بختیاری در زاگرس

مرکزی

سعید بابامیر ساطحی^۱؛ رحمت عباس نژاد سرستی^۲؛ محمود حیدریان^۳؛ علیرضا خسروزاده^۴

۱. گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، رایانامه: saeidbabamir@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، رایانامه: r.abbasnejad@umz.ac.ir

۳. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران، رایانامه: heydariannm@sku.ac.ir

۴. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران، رایانامه: akhosrowzadeh@yahoo.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۴/۰۲/۲۵

تاریخ تجدیدنظر

۱۴۰۴/۰۵/۰۶

پذیرش نهایی:

۱۴۰۴/۰۶/۲۲

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۱/۱۲

واژگان کلیدی:

نوسنگی، زاگرس مرکزی،

چهارمحال و بختیاری، الگوی

استقرار، سفال نوسنگی،

کوچ‌نشینی.

چکیده

هدف: مقاله حاضر به بررسی جایگاه و اهمیت منطقه چهارمحال و بختیاری در فرایند گذار از جوامع شکارگر گردآورنده به جوامع نوسنگی تولیدکننده غذا در چارچوب مطالعات پیش‌از تاریخ زاگرس مرکزی می‌پردازد.

روش: روش تحقیق مقاله مبتنی بر تلفیق داده‌های حاصل از پژوهش‌های میدانی پیشین و نتایج بررسی‌های میدانی جدید انجام شده در سال ۱۴۰۳ در شهرستان‌های لردگان، خانمیرزا و فلارد است که با تمرکز بر تحلیل الگوی استقرار اجرا شده‌اند. نتایج این بررسی‌ها منجر به شناسایی ۵۳ محوطه نوسنگی شد که برخی دارای چند دوره استقرار و برخی تک دوره‌ای هستند. تحلیل مواد فرهنگی، به ویژه سفال‌ها، امکان تفکیک سه مرحله متمایز نوسنگی با سفال را در منطقه فراهم ساخته است که یکی از آن‌ها به عنوان مرحله‌ای ناشناخته و نوظهور در نوسنگی منطقه بختیاری مطرح می‌شود.

نتایج: بررسی‌های میدانی منجر به شناسایی ۵۳ محوطه نوسنگی در چهارمحال و بختیاری شد که عمدتاً در دره‌ها، دامنه‌ها و تراس‌های مجاور منابع آب دائمی و فصلی استقرار یافته‌اند و بیانگر الگوی استقراری سازگار با دامداری فصلی و تحرک نسبی هستند. مطالعه گونه‌شناسی سفال‌ها سه مرحله متمایز فرهنگی را مشخص کرد که نشان‌دهنده تداوم و تحول سنت‌های بومی همراه با تعاملات فرامنطقه‌ای است. نتایج، نقش تعیین‌کننده عوامل محیطی در سازمان فضایی استقرار و راهبردهای معیشتی را تأیید می‌کند.

نتیجه‌گیری: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوهای استقرار نوسنگی در چهارمحال و بختیاری، به ویژه در مناطق کوهستانی، به شدت تحت تأثیر شرایط زیست‌محیطی بوده و با شیوه‌های معیشتی مبتنی بر کوچ‌نشینی یا استقرارهای فصلی همخوانی دارد. این پژوهش بر ضرورت تدوین برنامه‌های پژوهشی جامع، توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای و انجام کاوش‌های هدفمند برای بازسازی دقیق‌تر فرایند نوسنگی شدن در این بخش مهم از زاگرس تأکید می‌کند.

استناد: بابامیر ساطحی، سعید؛ عباس نژاد سرستی، رحمت؛ و حیدریان، محمود (۱۴۰۴). زیستگاه‌های دوره نوسنگی در سرزمین‌های کوهستانی و دشت‌های

چهارمحال و بختیاری در زاگرس مرکزی. *مطالعات جغرافیایی مناطق کوهستانی*، ۶ (۲۴)، ۶۸-۴۵. <http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2080916.1144>

10.22034/gsma.2026.2080916.1144

DOI: <http://doi.org/10.22034/gsma.2026.2080916.1144>

۱. مقدمه

در بیان اهمیت دوره نوسنگی در فراروی تاریخ بشر با انتشار کتاب‌ها و مقالات فراوان در مقیاس جهانی نه تنها مبالغه‌ای صورت نپذیرفته بلکه این دوره هنوز نیاز به تبیین و توصیف بیشتری دارد (Mithen, 2003; Bellwood, 2005; Barker, 2006). اکنون بیش از یک سده است که موضوع انتقال از سبک زندگی شکارگری-جمع‌آوری به روستانشینی-گله‌داری با محوریت مناطقی چون هلال حاصلخیزی، طلایه‌دار تحقیقات باستان‌شناسی و انسان‌شناسی است. زاگرس مرکزی به عنوان بخشی از بال شرقی هلال مذکور از اهمیت ویژه‌ای در فرآیند بررسی‌های علمی سبک زندگی یادشده و نوسنگی شدن در جهان و ایران برخوردار است. این منطقه به عنوان یکی از مراکز اولیه کشاورزی شناخته شده است (Matthews et al., 2010; Darabi 2010). تا پیش از پژوهش‌های پیشگامانه "رابرت بریدوود" و شاگردانش در دهه ۱۹۶۰ میلادی (Braidwood & Howe, 1961; Hole et al., 1969; Flannery, 1969) که پایه‌های مطالعات نوسنگی شدن را در جنوب غرب آسیا شکل دادند بیشتر پژوهشگران این حوزه در شمار باستان‌شناسان انتشارگرایی سستی بودند. جمیز ملارت، مثال خوبی در این زمینه است (Mellaart, 1957). اینها سرچشمه‌های خاور نزدیکی را برای فرهنگ‌های نوسنگی که در پژوهش‌های باستان‌شناسان بعدی با واژه کلیدی روستانشینی معرفی و بازگویی شدند، باور داشتند (Marshall, 2012). این فرضیه در پژوهش‌های بعدی، پشتیبانی گردید و لوانت یا مدیترانه شرقی و زاگرس-توروس که بخش بزرگی از هلال حاصلخیزی هستند به عنوان خاستگاه نوسنگی معرفی شدند (Watkins, 2006). باستان‌شناسان، رویداد نوسنگی در ایران را همانند سایر مناطق با پدیداری یکجانشینی و اهلی کردن گیاهان و جانوران همزمان دانسته‌اند (Hole, 1987: 30).

یکی از مهم‌ترین نکات درباره موضوع نوشتار حاضر آن است که فلات ایران در پیش از دوران نوسنگی، سرزمینی خالی از جمعیت انسانی نبوده است. گزارش‌های بسیاری درباره حضور قابل توجه انسان در منطقه زاگرس و نیز در سراسر فلات ایران در تمامی مراحل پارینه‌سنگی به‌ویژه مرحله فوقانی آن و در برخی مناطق، دست‌کم از فراپارینه‌سنگی وجود دارد (Olzewski & Dibble, 1993). این احتمال نیز مطرح شده است که تعداد قابل توجهی از محوطه‌های مراحل آغازین پیش‌ازتاریخ در فلات ایران در زیر

رسوبات مراحل گوناگون دوران هولوسن مدفون مانده‌اند (Kozłowski, 1999: 23). یک نکته مهم دیگر درباره گذار از دوران پارینه‌سنگی به نوسنگی وجود دارد؛ تداوم برخی از سنت‌های فرهنگی و مادی در این دوران انتقالی نظیر استمرار فناوری صنایع ابزارهای سنگی و همچنین، پیوستگی در شیوه‌های رفتاری در معیشت مانند ترجیح هزارساله بر شکار بز وحشی در منطقه زاگرس شاهدهی بر این ادعاست (Zeder & Hesse, 2000: 287).

پس از پژوهش‌های متمرکز در زاگرس مرکزی در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی، گسستی کمابیش دیرپا در مطالعات پیش‌ازتاریخ این منطقه و نیز جنوب‌غرب ایران روی داد و این حوزه‌های مهم به حاشیه رانده شدند. پژوهشگران مربوطه به نواحی لوانت و هلال حاصلخیزی روانه شدند. با وجود این، مطالعات دوره نوسنگی و بررسی چگونگی روند گذار از فراپارینه‌سنگی به نوسنگی در این دو حوزه تا حدود زیادی با منطقه زاگرس مرکزی گره خورده است. با به‌کارگیری روش‌ها و رویکردهای نوین در مطالعات باستان‌شناختی در دهه‌های اخیر و نیز کاربرد نظریه‌های گوناگون و علوم میان‌رشته‌ای در بیان چگونگی شروع دوره نوسنگی، زاگرس مرکزی به عنوان یکی از بخش‌های مهم شرق هلال حاصلخیزی، منطقه‌ای مهم و با استعداد برای بررسی علمی گذار به نوسنگی و جستار نوسنگی شدن و فرآیندهای اهلی‌سازی به شمار می‌رود. از دیرباز تمرکز مطالعات باستان‌شناختی در بخش زاگرس مرکزی برقرار بوده و در این میان حجم زیادی از مطالعات میدانی در مناطقی همچون خوزستان، کرمانشاه، همدان و لرستان انجام شده است.

چهارم‌محال و بختیاری در جنوب غرب ایران و در امتداد زاگرس مرکزی به زاگرس جنوبی از جمله مناطقی است که به واسطه عوامل جغرافیایی و ظرفیت زیستی مناسب در خلال دوره‌های گوناگون فرهنگی مورد توجه گروه‌های انسانی بوده است. این منطقه با توجه به شرایط زیست-محیطی خاص و موقعیت راهبردی و قرارگرفتن بین مناطق مهمی مانند بین‌النهرین، خوزستان، فارس و فلات مرکزی به مانند چهارراهی حیاتی، همواره نقش مهمی در برقراری ارتباطات فرامنطقه‌ای بین این نواحی ایفا کرده است. چهارم‌محال و بختیاری، از نظر کمی و کیفی با وجود غنای بالا، مورد توجه چندانی از نظر پژوهش‌های باستان‌شناسی و علوم میان‌رشته‌ای

آشکار شد. به همین دلیل، طرح پژوهشی با عنوان بازنگری برنامه‌های بررسی باستان‌شناسی محوطه‌های پیش از تاریخ جنوب استان چهارمحال و بختیاری بر پایه روش تحلیل الگوی استقرار در شهرستان لردگان، خانمیرزا و فلارد، تدوین شد و با مجوز پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری توسط نگارنده اول در سال ۱۴۰۳ انجام گرفته است (Babamir Satehi, 2024).

2024). بنابراین، روش پژوهش مقاله حاضر تلفیقی از تحلیل یافته‌های پیشین میدانی در چهارمحال و بختیاری و تحلیل داده‌های بررسی حاضر می‌باشد.

۱.۲. معرفی محدوده مورد مطالعه

استان چهارمحال و بختیاری با مساحت ۱۶۵۳۲ کیلومتر مربع بین عرض‌های ۳۱ درجه و ۹ دقیقه و ۳۲ درجه و ۴۸ دقیقه شمالی و ۴۹ درجه و ۲۸ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ و در جنوب کوه‌های زاگرس، در جنوب غرب ایران قرار گرفته است (شکل ۱). حدود ۷۴ درصد از مساحت آن را کوه‌ها و تپه‌ماهورها تشکیل می‌دهند و اغلب دشت‌های آن، کم و سعت و میان‌کوهی است. قله‌های زردکوه و بخش‌های جنوبی استان با ارتفاع ۴۲۱۱ و ۷۱۱ متر ارتفاع از سطح دریا به ترتیب بلندترین و پست‌ترین نقطه‌ها به‌شمار می‌روند. دره‌های تنگ و سنگلاخی با رودخانه‌های پرآب، جنگل‌های بلوط و چنار و مراتع خرم از دیگر ویژگی‌های این منطقه به‌شمار می‌روند. قسمت‌های غربی آن، از جمله کوه‌های جهانبین و چوبین، منطبق بر پهنه چین‌خورده زاگرس مرتفع و نواحی شرقی آن در انطباق با پهنه سنندج-سیرجان است. بیشتر چین‌خورده‌های این منطقه مربوط به دوره کرتاسه بوده و به همین دلیل دارای ارتفاعات بلند، جوان و ممتد هستند و از طبقات آهکی تشکیل شده‌اند. کوه‌های منطقه در دوران چهارم زمین‌شناسی به وسیله باد، باران و آب فرسایش یافته‌اند (Jafari, 1982: 21).

لردگان مورد بررسی میدانی قرار گرفتند که منجر به شناسایی محوطه‌ها و تپه‌های نوسنگی بسیاری شده است (شکل ۳). این بخش از زاگرس نیز دارای روند عمومی شمال غربی-جنوب شرقی و متشکل از دره‌های موازی است که ترکیبی از کوه‌های بلند، دره‌های عمیق و دشت‌های آبرفتی با کاربری‌های متنوع از زمین را از نظر زمین‌ریخت‌شناسی فراهم کرده‌اند (Zagarell, 2024).

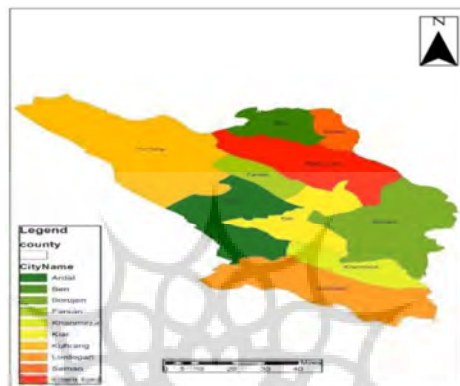
قرار نگرفته است. اندک پژوهش‌های میدانی انجام شده در آن نظیر گمانه‌زنی لایه‌نگاری و یا تعیین عرصه و حریم در چند محوطه نیز اغلب منجر به انتشار به موقع گزارش‌های کامل و قابل استناد و ارجاع، نشده است. این نوشتار که حاصل بخشی از یک بررسی علمی میدانی است ضمن مروری کلی بر تاریخچه پیش از تاریخ منطقه و بیان مشکلات، موانع و ابهامات پژوهشی موجود، راهکارهایی برای رفع این موانع، ارائه خواهد داد. همچنین، این پژوهش، وضعیت مطلوب مطالعات پیش از تاریخ این حوزه مهم طبیعی-فرهنگی را ترسیم خواهد نمود.

۲. روش تحقیق

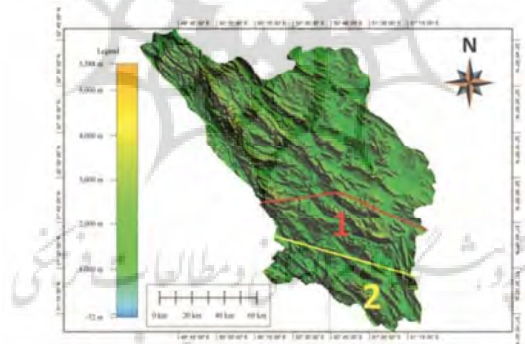
بخشی از داده‌های مقاله حاضر ناشی از یافته‌های کاوش و بررسی‌های میدانی در استان چهارمحال و بختیاری از پیش از انقلاب اسلامی تا دهه اخیر است. پیشینه پژوهشی منطقه مورد مطالعه در دو بُعد مکانی و موضوعی مورد ارزیابی و تحلیل قرار خواهد گرفت. در زمینه مکانی، تمامی پژوهش‌های باستان‌شناختی که تاکنون در این استان انجام گرفته به صورت مختصر بیان شده و مواد مطالعاتی که عموماً سفال‌ها هستند مرور و تحلیل می‌شوند تا تصویر روشنی از وضعیت باستان‌شناختی منطقه حاصل گردد. در بُعد موضوعی نیز به طور کلی مبانی، اهداف و کاستی‌هایی که در چارچوب مطالعات تحلیل الگوی استقرار و زیستگاهی منطقه وجود دارد با روش نقد علمی ارزیابی می‌گردند. تمامی بررسی‌های صورت‌گرفته در منطقه، در چارچوب بررسی‌های مقدماتی بوده‌اند و صرفاً جهت شناسایی و معرفی محوطه‌های باستانی انجام پذیرفته‌اند و لذا توجهی به شاخصه‌های محیطی و سایر مولفه‌های تأثیرگذار در مکان‌گزینی استقرارها به عمل نیامده است. دستیابی پژوهشگر به یک تحلیل علمی و منطقی از چگونگی پراکنش استقرارها در مطالعات یاد شده در منطقه در نظر گرفته نشده است. بنابراین، از آنجایی که چنین تحلیلی نیاز به بررسی مجدد میدانی دارد ضرورت اجرای یک برنامه جدید منطقه مورد مطالعه دارای دو زیست-محیط یکسره متفاوت می‌باشد؛ قسمت شمالی آن را کوه‌ها و مناطق کوهپایه‌ای مرتفع و بخش جنوبی آن را دشت‌های وسیع و به کلی مسطح فرا گرفته‌اند (شکل ۲). در فصل اول بررسی، محدوده شماره ۱ شامل شهرستان‌های خانمیرزا و بخشی از لردگان و در فصل دوم نیز محدوده شماره ۲ شامل شهرستان‌های فلارد و بخش دیگر

بختیاری دارای اهمیت زیادی از نظر باستان شناختی هستند؛ چرا که منابع سنگی مرغوب آن برای ساخت ابزارهای سنگی مورد توجه بوده‌اند. نمونه‌ی مشخص این نوع منابع خام را می‌توان در کوه سرخ در ارتفاعات شرقی دره ریگ که حاوی قلوه‌سنگ‌های چرتی قرمز رنگ در بستر کنگلومرای است، مشاهده نمود.

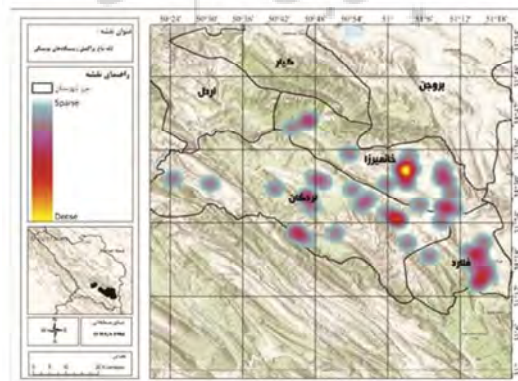
23: 2008). بنابراین، چشم‌اندازهای گوناگونی از نظر زمین‌ریخت‌شناسی و زمین‌شناسی قابل مشاهده‌اند. ریخت‌شناسی این بخش از زاگرس از ویژگی کلی کوه‌های زاگرس پیروی می‌کند؛ یعنی همبودی از دشت‌ها و دره‌های میانکوهی و رشته‌کوه‌ها یا تاقدیس‌هایی موازی را به نمایش می‌گذارد. ناهمواری‌های این بخش از استان چهارمحال و بختیاری اساساً شامل کوه‌های آهکی است. این کوه‌ها دارای تشکیلات یا سازندهای گوناگونی هستند که برخی از آنها مانند کنگلومرای

شکل ۱. نقشه جغرافیای سیاسی استان چهارمحال و بختیاری، منبع: (Babamir Satehi, 2024)

شکل ۲. نقشه زاگرس مرکزی، چهارمحال و بختیاری و محدوده‌های ۱ و ۲ بررسی میدانی، منبع: (Babamir Satehi, 2024)

شکل ۳. پراکنش زیستگاه‌های نوسنگی منطقه مورد بررسی، منبع: (Babamir Satehi, 2025)

۳. یافته‌های پژوهش

در نواحی مختلف چهارمحال و بختیاری به‌ویژه در شهرستان‌های لردگان و خانمیرزا پژوهش کرد. زاگارل محوطه‌های مهم و متعددی را طی بررسی‌های میدانی شناسایی کرد و در برخی از آنها کاوش‌های لایه‌نگارانه انجام داد. باوجوداین، در بسیاری از آنها با وجود اهمیت زیادی که دارند هنوز کاوشی انجام نشده است. باستان‌شناسی کوچ‌نشینی غرب که تمرکز اصلی پژوهش‌های وی بود به بسیاری از پرسش‌های باستان‌شناسانه‌ی ما در زاگرس پاسخ می‌دهد؛ چرا که این شیوه‌ی معیشتی از دیرباز یکی از بهترین سازگاری‌های انسان با شرایط جغرافیایی زاگرس بوده است (Zagarell, 2008: 10).

هانس نیسن و زاگارل در سال ۱۹۷۵ در دو محوطه مهم نوسنگی باسفال در محدوده شهرستان‌های لردگان و خانمیرزا به نام‌های قلعه رستم و تپه گرد چله‌گاه کاوش لایه‌نگاری انجام دادند. شناسایی دوره‌های استقرار این محوطه‌ها، هدف اصلی این کاوش‌ها بوده است. در قلعه رستم دو گمانه کوچک به ابعاد ۵×۱ متر ایجاد شد (Nissen & Zagarell, 1976). کاوش گمانه‌ها به صورت متریک با تقسیم لایه‌ها به ضخامت ۱۰ تا ۱۵ سانتی‌متر انجام پذیرفت. ۱۵ لایه در گمانه A در مجموع به ضخامت ۲۶۰ سانتی‌متر و ۱۸ لایه نیز در گمانه B به ضخامت ۳۲۰ سانتی‌متر کاوش شدند. اینها برای اولین بار براساس سفال‌های به‌دست آمده از این تپه به ارائه توالی گاهنگاری سه دوره‌ای منطقه چهارمحال و بختیاری خاصه شهرستان خانمیرزا مبادرت نمودند. این توالی می‌تواند به عنوان شاخص و الگویی برای محوطه‌های نوسنگی منطقه مرتفع بختیاری مورد استفاده قرار گیرد.

کاوش در تل گرد چله‌گاه نیز در همان سال و در ادامه‌ی فعالیت‌های میدانی فصل اول توسط هیئت آلمانی آغاز شد. کشف یافته‌های سفالی شاخص که حاوی نقش‌مایه قرص خورشید مشابه محوطه جوی (Le Breton, 1947) و طرح زیگزاگ مرحله باکون ب (Egami & Masuda, 1962) و تل گپ (Egami & Sono, 1962) بودند توجه

ضعف در نظم، پرسش‌محوری، هدفمندی و اعمال سلیقه و علاقه شخصی در فعالیت‌های باستان‌شناسی موجب گردیده که برخی از مناطق مستعد در کشور همچنان ناشناخته بمانند و در برخی دیگر نیز تمرکز پژوهش‌ها روی دوره خاصی صورت گیرد. مناطق مرتفع زاگرس و ناحیه بختیاری‌نشین، یکی از پهنه‌های مهم طبیعی-فرهنگی است که با وجود غنای آثار باستانی چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. در واقع، شناسایی و بررسی آثار پیش‌از تاریخ چهارمحال و بختیاری به طور هدفمند و پرسش‌محور صورت پذیرفته است. پرسش‌هایی نظیر برهم‌کنش‌های فرهنگی، تجاری و سیاسی حوزه‌های فرهنگی و تمدنی آن با مناطق همجوار جای خاصی در برنامه‌های پژوهشی نداشته‌اند. پیشینه پژوهشی این منطقه در دو بُعد مکانی و موضوعی قابل توصیف و تبیین است. هیچیک از سیاحان و پژوهشگرانی که در خلال سده‌های گذشته به ویژه قرن‌های نوزدهم و بیستم میلادی از مناطق بختیاری مرتفع بازدید کرده‌اند، اشاره قابل توجهی به آثار تاریخی آن نداشته‌اند. شاید جذابیت و غنای سرزمین‌های وسیع خوزستان و فارس باعث این غفلت گردیده و جاذبه و مجالی برای فعالیت‌های پژوهشی در مناطق مرتفع و کوهستانی شرق خوزستان و نواحی مجاور سرشاخه‌های اصلی کارون ایجاد ننموده است. به همین دلیل، تحقیقات علمی و میدانی در آن بسیار دیرتر از سایر حوزه‌ها آغاز شده است. بررسی پیشینه مطالعات بیانگر تک‌فصلی و مقطعی بودن اغلب بررسی‌ها و کاوش‌ها است.

مطالعات هدفمند و مستمر توسط آلن زاگارل در سال ۱۹۷۴ میلادی انجام پذیرفت که منطقه را در سطح جهانی معرفی کرد. شناسایی و بررسی پیش‌از تاریخ و استقرارهای کوچ‌نشینی منطقه بختیاری در شمار پرسش‌های اصلی زاگارل بوده‌اند. وی بر مطالعه نقش کوچ‌نشینان باستانی این منطقه در تحولات فرهنگی جنوب‌غرب که قبلاً توسط باستان‌شناسانی چون رابرت مک‌کورمیک آدامز در خوزستان و جنوب‌غرب ایران، مطرح شده بود تأکید داشته است (Zagarell, 1982: 17). وی در چهار فصل متمادی

کوهرننگ؛ محمداسماعیل اسمعیلی جلودار در سال ۱۳۸۷ در بخش مرکزی شهرستان اردل و در همین سال، مجید کوهی گیلوان در بخش کیار یک دوره تحولی را در باستان‌شناسی منطقه رقم زده‌اند (Khosrowzadeh, 2014: 23). حسن رضوانی در سال ۱۳۸۸ منطقه لردگان را مورد بررسی قرار داد (Rezvani, 2009) که در سال‌های ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ نیز این مطالعات را پیگیری کرد. در فصل دوم بررسی‌های ایشان در بخشی از منطقه خانمیرزا و سردشت تعداد ۱۵۰ اثر پیش‌ازتاریخ شناسایی شدند. اشکفت‌ها که بیشترین فراوانی را دارند اغلب مربوط به دوره‌های فراپارینه‌سنگی، نوسنگی بدون سفال و باسفال، مس‌وسنگ میانه و جدید و نیز دوره آهن هستند. محوطه‌ها، در مرتبه بعدی فراوانی قرار دارند که بیشتر در مناطق پایکوهی واقع شده‌اند. تپه‌ها نیز که از نظر فراوانی آماری بعد از اشکفت‌ها هستند بیشتر در دشت خانمیرزا و دشت لردگان واقع شده‌اند. منطقه‌ی سردشت و اطراف دشت خانمیرزا، کوهستانی است و بیشترین آثار نیز اختصاص به این مناطق دارد. آثار طبیعی و گورستان‌ها کمترین تعداد را شامل می‌شوند که اغلب مربوط به دوره آهن هستند (Rezvani, 2010). منطقه ارمند و منج در سومین فصل برنامه میدانی نامبرده، بررسی شدند که طی آن ۱۰۲ اثر شامل اشکفت، صخره و پناهگاه متعلق به دوره‌های فراپارینه‌سنگی، نوسنگی بدون سفال باسفال، اواخر نوسنگی (مس‌وسنگ قدیم) و مس‌وسنگ میانه و جدید شناسایی شده‌اند (Rezvani, 2011).

حال که به صورت گذرا با تاریخچه باستان‌شناسی پیش از تاریخ منطقه آشنا شدیم در ادامه به برخی از مهم‌ترین مشکلات و ضعف‌های باستان‌شناسی نوسنگی منطقه چهارمحال و بختیاری اشاره کنیم:

کمبود پژوهش‌های نظری و عملی پرسش‌محور و عدم و یا انتشار دیر هنگام گزارش‌ها؛ با مروری کلی بر مطالعات میدانی انجام شده، متوجه خواهیم شد علاوه بر محدودیت در بُعد کمیت، عدم انتشار علمی و به‌موقع نتایج این پژوهش‌ها یکی از معضلات اساسی باستان‌شناسی پیش‌ازتاریخ استان است (جدول ۱).

باستان‌شناسان را جلب نمود. به‌طور کلی سفال‌های این محوطه که با سفال‌های مرحله باکون ب قابل مقایسه هستند (Zagarell, 2008: 41) این محوطه را از منظر گاهنگاری نسبی به نوسنگی باسفال و مس‌وسنگ مربوط می‌سازند. همچنین، در سال ۱۹۷۵ محوطه‌ای کوچک به نام برجویی در نزدیکی روستایی به همین نام در شمال شرق دشت خانمیرزا شناسایی شد. تعداد زیادی سفال نارنجی-قرمز مربوط به دوره مس‌وسنگ جدید از آن به‌دست آمد. سفال‌های نخودی منقوش این تپه مربوط به دوره مس‌وسنگ جدید هستند که مشابه آنها از تل افغان و شهرک گزارش شده بود (Zagarell, 1982: 35).

پس از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷، مطالعات باستان‌شناختی منطقه بختیاری بعد از یک وقفه ۱۰ ساله با کاوش گورگای تپه آغاز شد. با بررسی‌هایی در بخش بازفت شهرستان کوهرننگ، محوطه‌های متعددی از دوره‌های مختلف شناسایی شدند. در سال ۱۳۷۱ تپه بهرام گور در نزدیکی شهر گندمان به سرپرستی بهمن کارگر گمانه‌زنی شد. وی همچنین یک سال بعد، تپه‌های قلعه رستم و برجویی را گمانه‌زنی کرد ولی تاکنون گزارش‌های مربوطه را منتشر نکرده است (Khosrowzadeh, 2014: 22). در سال ۱۳۷۴ تپه گردو سفلی در کوهرننگ و تپه قببری در لردگان (Nowrūzi, 1995) و در سال ۱۳۷۵ تپه قلعه افغان خانمیرزا و چند محوطه در منطقه بروجن و بلداجی گمانه‌زنی شدند. به دنبال آن، چند بررسی میدانی در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۷۶ در محدوده شهرستان بروجن (Nowrūzi, 1995) و در سال ۱۳۷۸ در محدوده شهرستان شهرکرد و نیز بررسی حوزه آبگیر سد کارون ۴ (Nowrūzi, 2010) انجام شد. در همین سال، محوطه سربند بلداجی در بروجن کاوش لایه‌نگاری شد (Nowrūzi, 1999).

بررسی‌های علیرضا خسروزاده در سال ۱۳۸۸ در شهرستان فارسان و همچنین، در سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ در بخش میان‌کوه اردل؛ کوروش روستایی در سال‌های ۱۳۸۶، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ در بخش مرکزی شهرستان کوهرننگ؛ رسول سیدین بروجنی طی سال‌های ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸ در بازفت

اطلاعات موجود، گمانه‌زنی جهت شناسایی و تعیین حریم تپه باستانی اسکندری هفشجان واقع در بخش جنوبی شهرکرد که در سال ۱۳۴۷ توسط جهانگیر یاسی انجام شد، نخستین فعالیت رسمی باستان‌شناسی در این منطقه است که گزارشی از آن در دست نیست (Nowrūzi, 2010: 74).

از آنجایی که گزارش کارهای میدانی در مرحله توصیف متوقف شده و در برخی موارد نیز حتی به گزارش توصیفی دقیق و علمی نیز دسترسی حاصل نیست و کمابیش هیچ گزارش تحلیلی-تفسیری به‌ویژه مبتنی بر گاهنگاری مطلق از منطقه موجود نیست لذا در ستون قدمت محوطه مندرج در جدول ۱ تنها به عبارت پیش از تاریخ بسنده شده است. مطابق

جدول ۱. مهم‌ترین پژوهش‌های میدانی پیش از تاریخ چهارمحال و بختیاری

ردیف	نام محوطه	سال فعالیت	موقعیت	قدمت محوطه	سرپرست	نوع فعالیت میدانی	وضعیت انتشار گزارش
۱	گورکای تپه	۱۳۶۷	شهرکرد	پیش از تاریخ	جعفر مهرکیان	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۲	تپه گندمان	۱۳۷۱	گندمان	پیش از تاریخ	بهمن کارگر	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۳	قلعه رستم	۱۳۷۲	خانمیرزا	پیش از تاریخ	بهمن کارگر	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۴	تپه بروجئی	۱۳۷۲	خانمیرزا	پیش از تاریخ	بهمن کارگر	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۵	تپه گردو سفلی	۱۳۷۴	کوهرنگ	پیش از تاریخ	علی اصغر نوروزی	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۶	تپه‌های بلداجی	۱۳۷۵	بلداجی	پیش از تاریخ	علی اصغر نوروزی	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۷	تپه گلی قلعه افغان	۱۳۷۵	خانمیرزا	پیش از تاریخ	علی اصغر نوروزی	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۸	شهرستان بروجن	۱۳۷۵-۷۶	بروجن	پیش از تاریخ-اسلامی	علی اصغر نوروزی	بررسی میدانی	منتشر نشده
۹	بخش مرکزی شهرکرد	۱۳۷۸	شهرکرد	پیش از تاریخ	علی اصغر نوروزی	بررسی میدانی	منتشر نشده
۱۰	بررسی بخش کبار شهرکرد	۱۳۸۰	شهرکرد	پیش از تاریخ	علی اصغر نوروزی	بررسی میدانی	منتشر نشده
۱۱	محوطه بند بست	۱۳۸۰	بلداجی	پیش از تاریخ	علی اصغر نوروزی	گمانه‌زنی	منتشر نشده
۱۲	تپه سراب	۱۳۸۴	شهرکرد	پیش از تاریخ	علی اصغر نوروزی	گمانه‌زنی و لایه نگاری	منتشر نشده

منبع: Babamir Satehi, 2025

که از سوی پژوهشکده باستان‌شناسی به اداره کل میراث فرهنگی استان ابلاغ می‌شد و بقیه نیز، به صورت پروژه گمانه‌زنی و تعیین عرصه و حریم انجام شده است. برنامه‌های پژوهشی به‌طور عمده بدون طرح پرسش علمی و یا رویکرد باستان‌شناسانه در قالب مأموریت‌های اداری یا برنامه‌های کوتاه‌مدت صورت پذیرفته است. پراکندگی جغرافیایی و نبود پیوستگی و تداوم در پژوهش‌های انجام‌شده، نشانگر آن است که این فعالیت‌ها بیشتر جنبه پاسخ به استعلامات اداری داشته و فاقد اهداف پژوهشی جامع و دامنه‌دار هستند. باستان‌شناسی استان نیازمند ترسیم یک چشم‌انداز میان‌مدت

فقدان برنامه بلندمدت پژوهشی: مطالعه دوره‌های فرهنگی یک منطقه و مقایسه داده‌های باستان‌شناختی آن با مناطق همجوار با هدف بررسی الگوهای استقرار و برهمکنش‌های دو و چندجانبه منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، در شمار ابتدایی‌ترین مراحل تبیین و تشریح سیر تحولات جوامع گذشته در باستان‌شناسی پیش از تاریخ می‌باشد. پژوهش‌های باستان‌شناسی این منطقه هیچ‌گاه دارای برنامه مدون و هدفمندی نبوده است؛ مشکلی فراگیر که گریبانگیر اغلب مناطق سرزمین ایران نیز هست. حجم زیادی از مطالعات میدانی در قالب بررسی‌های میدانی و ابلاغ‌های سالیانه‌ای بود

تحلیل ترکیبات نهشته‌های طبیعی و انسانی، بازسازی شرایط محیطی و بررسی فعالیت‌های فرهنگی به کار می‌آیند نیز مورد استفاده قرار نگرفته‌اند.

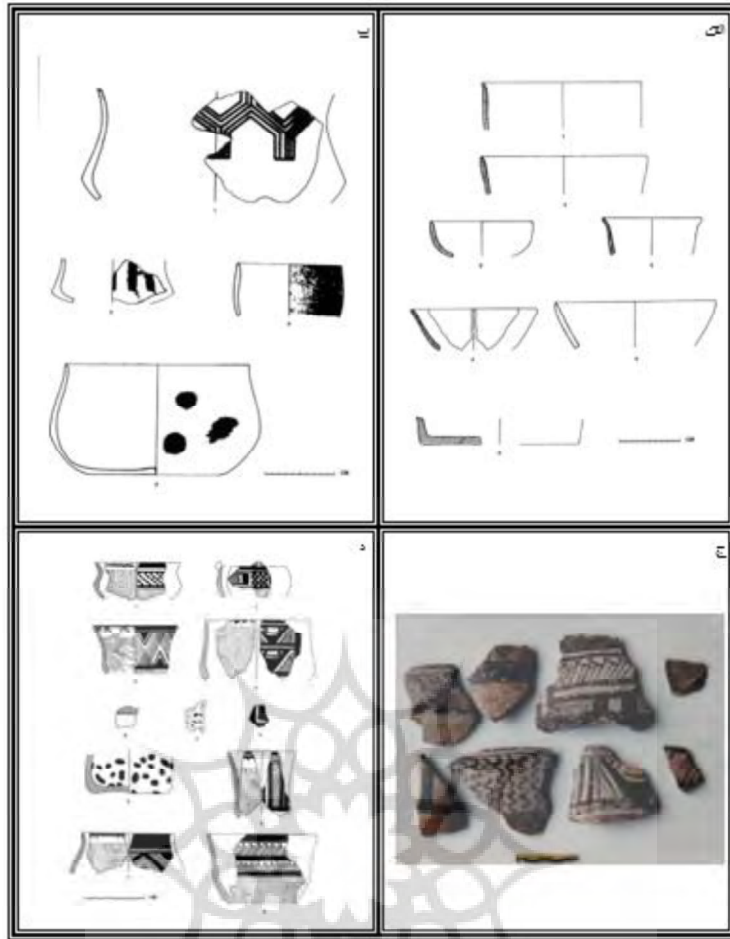
ضعف در ارائه توالی گاهنگاری نسبی و مطلق: اهمیت تاریخگذاری مطلق برای دستیابی به توالی گاهنگاری پیش از تاریخ به ویژه دوران مورد مطالعه پژوهش حاضر (نوسنگی) بر کسی پوشیده نیست. نمونه‌های زغال، دانه‌های گیاهی و غلات، قطعات استخوان جانوری و نمونه‌های لومینسانس تحریک شده نوری (OSL) در محوطه‌های کاوش شده در چهارمحال و بختیاری برای مطالعات تعیین سن مطلق و کمک به ترسیم جدول توالی گاهنگاری و تفسیر و تبیین فرآیندهای گذار به ندرت به صورت روشمند و هدفمند نمونه برداری شده‌اند (جدول ۲). اگرچه ارائه گاهنگاری مطلق از طریق مطالعه بقایای جانوری و گیاهی قلعه رستم یکی از پژوهش‌های ارزشمند در این زمینه است (Daujat et al., 2016: 115) ولی ضرورت انجام گاهنگاری‌های مطلق بیشتر با توجه به ظرفیت و غنای بالای این منطقه آشکار است. زاگارل برای معرفی مراحل دوران نوسنگی از نام‌ها و واژه‌های بومی و محلی کمک گرفته و فرهنگ قلعه رستم، فرهنگ اسکندری، فرهنگ چله‌گاه و قلعه افغان و همچنین فرهنگ شهرک را به ترتیب برای معرفی دوران نوسنگی، مس‌سنگ قدیم، میانه و جدید پیشنهاد نموده است (Zagarell, 2008: 33, 35, 40).

مهم نوسنگی در استان شناسایی شدند که اغلب در دشت‌های مناطق شرقی استان واقع شده‌اند. کاوش‌های لایه‌نگاری و گسترده در این تپه‌ها موجب ترسیم سیمای نوینی از نوسنگی این منطقه خواهد شد چنانکه این میان تپه باستانی گنبدک سراب در جنوب شهرکرد با بیش از یک هکتار وسعت بزرگترین روستای نوسنگی در این بخش از زاگرس است. گمانه‌زنی لایه‌نگاری تپه گنبدک سراب واقع در جنوب شهرکرد باعث شناسایی دوره نوسنگی بدون سفال در لایه‌های تحتانی آن گردیده است (Nowrūzi, 2010).

و بلندمدت و تدوین طرح جامع تحقیقات مبتنی بر ظرفیت‌های طبیعی-فرهنگی و نیز اسناد توسعه بالادستی است.

ضعف در مطالعات میان‌رشته‌ای: بررسی تاریخچه مطالعات نوسنگی استان نشان می‌دهد که ردّ و نشان کم‌رنگی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مؤثر و مفید در موضوعات نوسنگی شدن و نوسنگی در این منطقه قابل مشاهده است. رفتارها و شیوه زندگی انسان بستگی مستقیمی به وضعیت محیط زیست او دارد. به عنوان مثال، یکی از تحقیقاتی که در حوزه نوسنگی شدن جوامع موجب شناسایی روند تطور فرهنگی، نظام معیشتی جوامع، تغییرات جمعیتی و پراکندگی استقرارها می‌گردد و در این منطقه انجام نشده، بررسی تغییرات اقلیمی در برهه‌های گوناگون عصر هولوسن در انطباق با دوره‌های آغاز نوسنگی و نوسنگی است. شناخت اقلیم و جغرافیای دیرین، مقدمه درک چرایی و چگونگی تحولات دوران نوسنگی است؛ بدون آن نمی‌توان به شناخت علمی، درست و دقیقی از دلایل و علل پیدایش روستائیشینی و اقتصاد تولید غذا دست یافت. بنابراین، انجام پژوهش‌های دیرین‌اقلیم‌شناسی امروزه در باستان‌شناسی نوسنگی به ویژه مبحث نوسنگی شدن بسیار ضروری است.

مطالعات باستان جانورشناسی و باستان‌گیاه‌شناسی که به بازسازی اقتصاد معیشتی دوران گذشته کمک می‌کنند جایگاه مطلوبی در پژوهش‌های میدانی و باستان‌شناسی استان ندارند. مطالعه روند رسوب‌گذاری و ریزریخت‌شناسی که در همانگونه که در بخش پیشین اشاره شد، مطالعات هیئت باستان‌شناسی آلمانی منجر به کشف ۶ محوطه دوران نوسنگی در مناطق لردگان و شهرکرد گردیده بود (Zagarell, 1982). توالی فرهنگ‌های پیش از تاریخ چهارمحال و بختیاری برای اولین بار برپایه بررسی سفال‌های مکشوفه از محوطه‌های مختلف و نیز لایه‌نگاری قلعه رستم ارائه شد (شکل ۴). پیرو این مطالعات، گونه‌ی جدیدی از سفال دوره نوسنگی که متفاوت با سفال نوسنگی فارس بود زیر عنوان دوره فرهنگی قلعه رستم نامگذاری شد (Khosrowzadeh & Bahraminia, 2013: 62). در سال‌های گذشته ۱۵ محوطه

شکل ۴. سفال‌های قلعه رستم: الف) مرحله ۳ نوسنگی، منبع: (Zagarell, 2008: 168); مرحله ۲ نوسنگی، منبع: (Zagarell, 2008: 168); ج) سفال منقوش نوسنگی، منبع: (Nowruzī, 2010: 172); د) مرحله ۱ نوسنگی، منبع: (Zagarell, 2008: 170)

جدول ۲. گاهنگاری زاگرس مرکزی، چهارمحال و بختیاری و مناطق همجوار

سال (پ.م)	زاگرس مرکزی (Voigt & Dyson, 1992; Hole, 1987)	دهلران (Hole, 1987)	خوزستان (Voigt & Dyson, 1992)	فارس (Hole, 1987)	چهارمحال و بختیاری (Zagarell, 1982)	دوره منطقه	
						مس و سنگ قدیم	مس و سنگ
۴۵۰۰-۵۰۰۰	گودین XI	CMT	شوش B فاز جعفرآباد	شمس آباد	چله گاه	انتقالی	مس و سنگ
۵۵۰۰-۵۰۰۰	سفال J	فاز سرخ (۵۷۰۰ ق.م)	شوشان A	جری	اسکندری		
۶۰۰۰-۶۳۰۰	نوسنگی جدید سیاه بید	فاز سفید (۶۰۰۰ ق.م)	سوزیانی ۳ (عتیق ۳)	موشکی	قلعه رستم ۱	نوسنگی باسفال	مرحله ۳
۶۷۰۰	باغ نو/ سیاه بید	محمدجعفر (۶۳۰۰ ق.م)	سوزیانی ۲ (عتیق ۲)	موشکی	قلعه رستم ۲		مرحله ۲
۷۱۰۰	نوسنگی قدیم سراب	--	سوزیانی ۱ (عتیق ۱)	--	قلعه رستم ۳		مرحله ۱

۷۵۰۰	گنج دره	علی کش (۶۷۰۰- ۶۳۰۰ ق.م)	نوسنگی بدون سفال	--	قلعه رستم	مرحله؟	نوسنگی بی سفال
۸۰۰۰	آسیاب	بزمرد (۷۵۰۰-۶۷۰۰ ق.م)	نوسنگی بدون سفال	ارسنجان	اشکفت شهرکرد و تپه سراب	مرحله؟	

منبع: Babamir Satehi, 2025

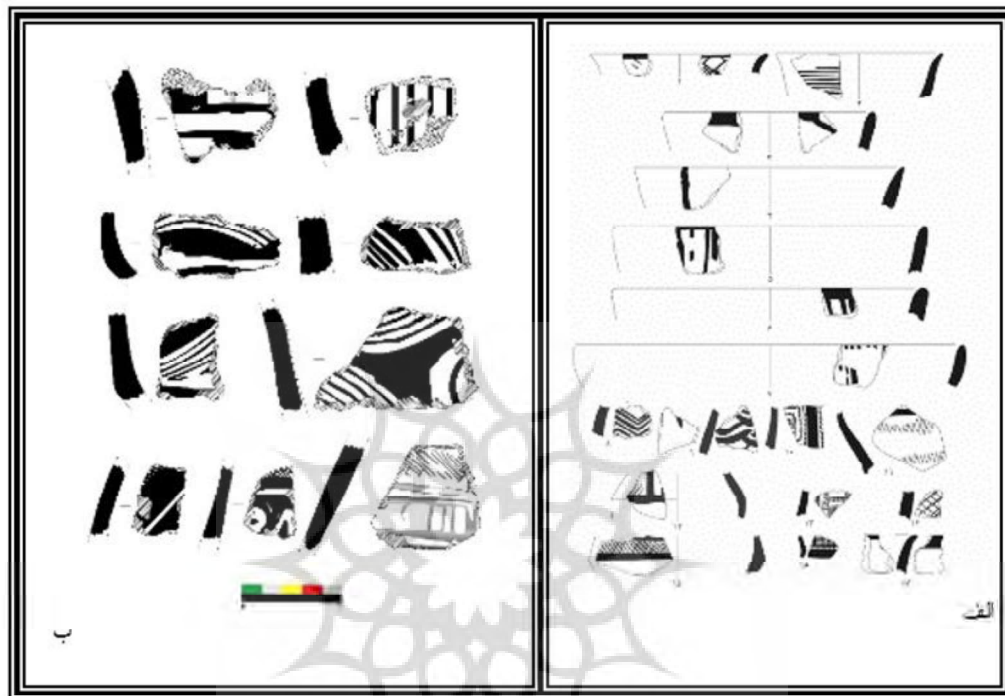
محوطه سرنجک از محوطه‌های مهم نوسنگی منتسب به کوچ‌نشینان است که در دره دورافتاده سرنجک از دره‌های فرعی رودخانه سرخون و به شکل تراسی کوچک بر دامنه‌ای شیبدار واقع شده است. در اینجا نیز شواهدی چون قرارگیری در پایین دست چشمه آب دائمی با آبدهی کم، نبود زمین‌های قابل کشت در نزدیکی آن، نبود لایه‌های ضخیم از یک سو و وجود سفال‌های پراکنده با سطوح ساییده، خورده شده و نیز نبود ظروف بزرگ مقیاس از سوی دیگر، گویای یک زندگی مبتنی بر کوچ یا استقرار فصلی هستند. در حال حاضر گروهی از ساکنان روستای شیاسی و ده‌کهنه هلو سعد گوسفندان خود را به این مراتع آورده و نیمی از سال را در این ناحیه به سر می‌برند. بکر و دست‌نخورده بودن این بخش به سبب نبود جاده ارتباطی از ویژگی‌های مهم آن است. در دامنه جنوبی و شرقی آن ردی از یک سازه با ساختار قلوه سنگی مشاهده شده است (Khosrowzadeh & Bahraminia, 2013: 127). محوطه‌های نوسنگی و مس‌وسنگ شهرستان طی یک فصل بررسی دیگر در بخش مرکزی (Esmaili Jellodar, 2008) نیز شناسایی شده‌اند. سفال‌های نوسنگی این منطقه بسیار پوک و شکننده هستند و به رنگ قرمز قهوه‌ای قرمز قهوه‌ای و نخودی با شاموت گیاهی و شن ریز و دانه‌های سفید دیده می‌شوند. مغز تمامی سفال‌ها خاکستری تیره تا سیاه است. تمامی سفال‌ها دست ساز و بافت شکننده‌ای دارند و میزان شامود گیاهی به کار رفته در سفال بسیار زیاد به طوری که به خوبی در مقطع و سطح سفال دیده می‌شود. تعدادی پوشش قهوه‌ای و قرمز صیقلی دارند که اثر صیقل به شکل خطوط افقی بر سطح سفال دیده می‌شود. سفال‌ها بسیار فرسوده و خرد شده و تعدادی نیز رسوب گرفته‌اند. سفال نوسنگی با پوشش قرمز در بیشتر محوطه‌ها بسیار متداول است و نشانگر مرحله اصلی نوسنگی

با بیان مقدمه بالا مبنی بر اهمیت منطقه مورد مطالعه در زمینه مراحل نوسنگی بدون سفال و باسفال، در ادامه به معرفی نتایج بررسی علمی و میدانی خواهیم پرداخت.

اردل: منطقه‌ی بررسی شده در بخش میان‌کوه از توابع شهرستان اردل در بخش‌های جنوب غربی استان چهارمحال و بختیاری قرار گرفته است. در سال ۱۹۷۹ زاگارل طی بررسی‌های خود به دو محوطه نوسنگی در روستای چل‌دان در دره هلو سعد (هلیساد) اشاره کرده بود (Zagarell, 2008: 175). در دره هلو سعد محوطه‌ای در نزدیکی رودخانه سیلابی کوچکی شناسایی شد. از این محوطه یافته‌هایی از هر سه مرحله نوسنگی قلعه رستم که در بررسی محوطه‌ها در سال ۱۹۷۷ به دست آمده بودند شناسایی شدند. سفال‌های به دست آمده از این محوطه قابل مقایسه با سفال‌های محوطه قلعه رستم هستند. سپس، بخش میانکوه در جنوب غرب شهرستان اردل که از کوهستانی‌ترین بخش‌های استان است طی سه فصل بررسی شد (Khosrowzadeh, 2009, 2010, 2011). نه محوطه دوره نوسنگی در دره‌های کوچک و بزرگ و دامنه ارتفاعات قرار گرفته‌اند که تمامی ویژگی‌های ریخت‌شناختی استقرارهای کوچ‌نشینی امروزی را دارا هستند. همجواری آنها با معماری موقتی کوچ‌نشینان بختیاری از عوامل پیونددهنده آنها به یکدیگر هستند. دوره استقراری این محوطه‌ها کوتاه بوده است چراکه استقراریی آنها در دامنه‌های شیبدار حاوی خاک کم عمق نشان از زندگی کوچ‌نشینی دارد. نظام استقراری و الگوی پراکندگی محوطه‌ها در بخش میانکوه اردل مانند استقرارهای امروزی برگرفته از بستر محیطی آنهاست و بریدگی‌های طبیعی، عامل تأثیرگذاری بر الگوی پراکنش استقرارها بوده‌اند. انباشت‌های استقراری در امتداد رودخانه‌ها و مناطق رسوبی این بریدگی‌ها دیده می‌شوند.

نوسنگی وجود داشته ولی به احتمال زیاد، سنت‌ها و فرهنگ‌های محلی و مشابه با قلعه‌رستم در این بخش حاکم بوده است. تشابه سفال‌های محوطه قلعه رستم با سفال‌های مکشوفه از سایر محوطه‌های اردل قابل توجه است (شکل ۵).

با سفال در میان کوه و قابل مقایسه با سفال شناسایی شده در دشت شهرکرد است (Khosrowzadeh & Bahraminia, 2013: 72). برپایه این بررسی‌ها و با توجه به گونه‌شناسی سفال‌ها اگرچه به نظر می‌رسد که ارتباطاتی کلی میان اردل، حوزه کر و دشت خوزستان در دوره

شکل ۵- الف) منتخبی از سفال‌های نوسنگی اردل، منبع: (Khosrowzadeh & Bahramini, 2013: 73)؛ ب) سفال‌های نوسنگی محوطه قلعه رستم، منبع: (Babamir Satehi, 2025)

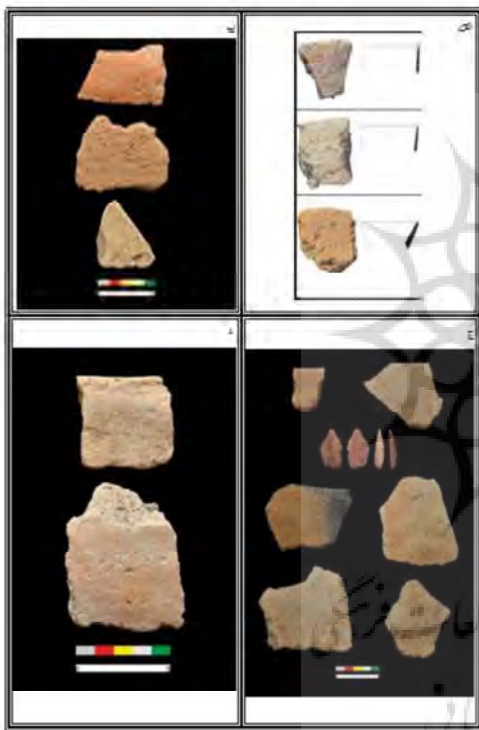
فلات مرکزی و زاگرس مرکزی مقایسه می‌شوند. گاهنگاری هر یک از دوره‌های نوسنگی، مس‌وسنگ و مفرغ به مرحله‌هایی تقسیم می‌شوند که آن‌ها نیز با اسامی محلی نامگذاری شده‌اند. گاهنگاری دوره نوسنگی با سفال در منطقه بختیاری متکی به داده‌های گمانه‌زنی تپه گنبدک سراب و قلعه رستم است.

کم‌شیب کوه‌ها و تپه ماهورها قرار گرفته‌اند و معمولاً در کنار آنها یک چشمه آب دائمی دیده می‌شود (Nowruzi Heydari Dastenaeci, 2018; 211). محوطه‌های نوسنگی بیشتر در دره اصلی قرار دارند و شامل تپه کوگانک، دراز دره ۱، گلدره و بیدکان ۷ هستند. بزرگترین آنها کوگانک با وسعت ۹۱۰۰ متر مربع و کوچکترین آن‌ها گلدره با ابعاد

بخش لاران در حاشیه جنوبی رودخانه زاینده رود واقع گردیده است. گاهنگاری این منطقه توسط آلن زاگارل ارائه و دوران پیش از تاریخ آن براساس اسامی منطقه‌ای معرفی شده است. در منطقه بختیاری هنوز محوطه‌ای که دارای توالی گاهنگاری باشد مورد کاوش قرار نگرفته است. بیشتر داده‌ها با گاهنگاری زاگارل و مناطق همجوار از جمله شوش، فارس، در این بخش، چهار استقرار نوسنگی با سفال شناسایی شد (شکل ۶). بیشتر این استقرارها در دره اصلی بخش لاران واقع شده، الگوی آن‌ها فصلی (Heydari Dastenaeci et al., 2017) و هم سطح زمین‌های اطراف هستند و پراکندگی سفال و مصنوعات سنگی روی آنها کم است. این محوطه‌ها نیز نهشته‌های ضخیم استقراری ندارند، بیشتر در دامنه‌های

دیگر سفال‌های رایج در این منطقه شامل سفال‌های با پوشش قرمز و سفال‌هایی با خمیر نخودی می‌باشد که آمیزه گیاهی و شنی دارند. این سفال‌ها نیز پوک ترد و دارای پوشش نخودی هستند که گاه صیقلی شده‌اند. بر روی تعدادی از این سفال‌ها نقوش با رنگ سیاه و قهوه‌ای وجود دارد که شباهت‌هایی را با سفال نوسنگی دشت مرو دشت نشان می‌دهد.

(2013) و سفال یآوری سراب و سرفیروزآباد (Niknami et al., 2013).

شکل ۶- سفال‌های نوسنگی شهرستان لاران: الف) سفال‌های بررسی لاران، منبع: (Heydari Dastenaeci et al., 2017)؛ ب) محوطه باشتی، منبع: (Babamir Satehi, 2025)؛ ج) محوطه تل گرد چله گاه، منبع: (Babamir Satehi, 2025)؛ د) محوطه دوله سیب، منبع: (Babamir Satehi, 2025)

۳۰۰۰ متر مربع است. به نظر می‌رسد دره‌هایی که پیش از این، نشانه‌هایی از سکونت در آن به دست نیامده احتمالاً برای نخستین بار در دوره نوسنگی با سفال توسط گروه‌های انسانی مورد سکونت قرار گرفته‌اند. سفال‌های به دست آمده از این منطقه با خمیر نخودی روشن و تیره بوده که سطح آنها دارای فرسودگی بسیاری است. از نظر تکنیک ساخت این نوع سفال‌ها با سفال‌های قلعه رستم ۳ تقریباً مشابه هستند. گونه

به طور کلی سفال‌های به دست آمده از محوطه‌های نوسنگی بخش لاران همانند دیگر نواحی بختیاری بسیار پوک و شکننده و به رنگ‌های قرمز تیره قهوه‌ای و نخودی با شاموت گیاهی هستند که دارای ناخالصی‌های شن ریز و دانه‌های سفید هستند. همه این سفال‌ها دست‌ساز و دارای شاموت گیاهی فراوانند به طوری که بر سطح سفال و حتی در مقطع آن به خوبی قابل مشاهده‌اند. به نظر می‌رسد که بر روی برخی از سفال‌های نوسنگی پوشش قرمز قهوه‌ای و قهوه‌ای تیره صیقلی شده دیده می‌شود که بر روی آنها بر اثر فرسایش فقط ردی باقی مانده است. سفال قرمز داغدار نشانه مرحله اصلی نوسنگی در منطقه است اما بیشتر این سفال‌ها در اثر هوازگی دارای فرسایش زیادی هستند. پخت این سفال‌ها ناکافی بوده و مغز سفال‌ها خاکستری تیره تا سیاه است. وجود سفال‌های قرمز قهوه‌ای ساده خشن دست‌ساز با آمیزه گاه و معمولاً پخت ناکافی و فرم‌های معمولاً دهانه باز از جمله کاسه‌های ساده با جداره عمودی بیانگر همگونی و وحدت فرهنگی در منطقه طی مرحله نوسنگی با سفال در منطقه بختیاری است (Heydari Dastenaeci et al., 2017: 106). یافته‌های

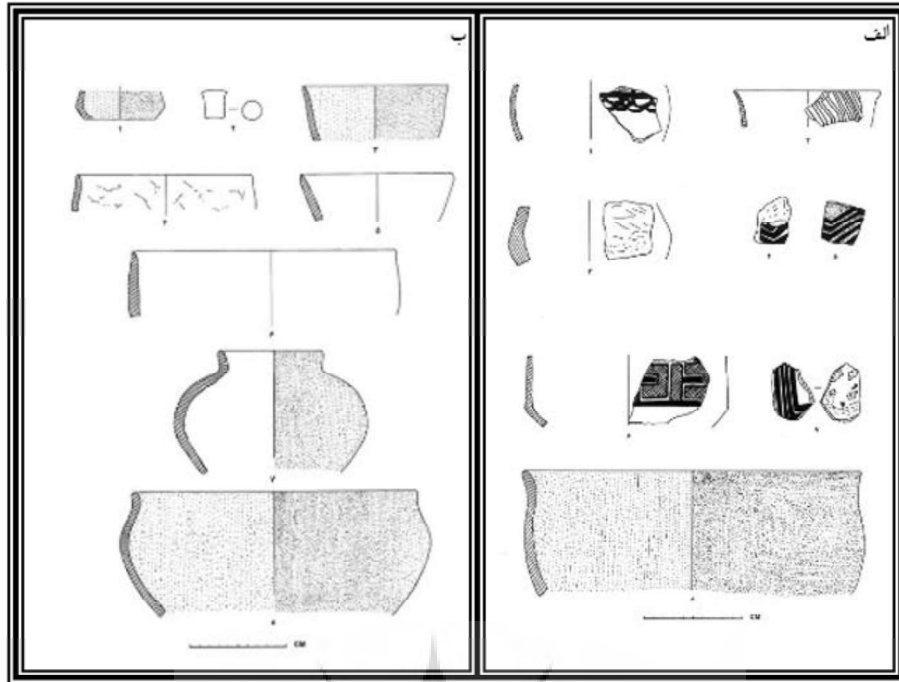
سطحی نوسنگی این محوطه‌ها مشابه با دشت فارسان (Khosrowzadeh, 2010; Khosrowzadeh & Bahraminia, 2013)، سفال‌های مرحله II نوسنگی دشت شهرکرد (Zagarell, 2008)، قلعه رستم (Nissen & Zagarell, 1976)، سفال‌های موشکی و سفال‌های نوسنگی تل نورآباد فارس، و دشت رستم دو در فارس (Weeks et al., 2006) و رحمت‌آباد (Azizi Kharanaghi et al.,)

فرهنگی نوسنگی فارسان با دشت شهرکرد و خانمیرزا و تا اندازه‌ای خوزستان و فارس پشتیبانی می‌شود.

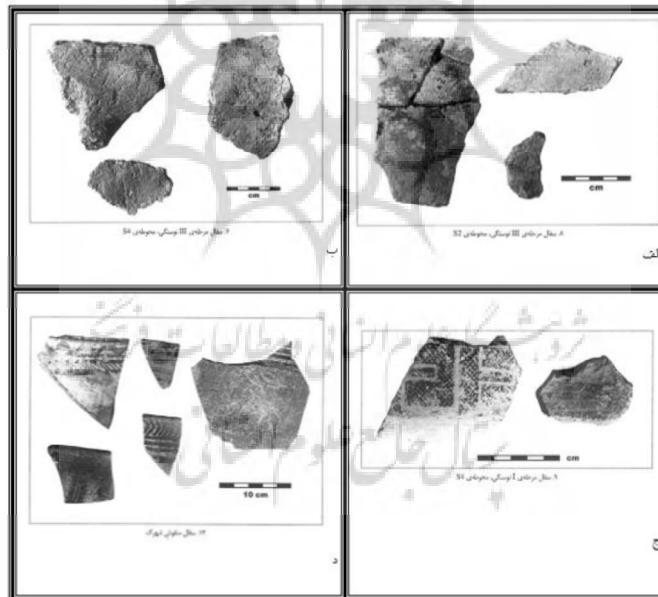
شهرکرد: شناسایی و معرفی چند محوطه نوسنگی در دشت شهرکرد یکی از نتایج بررسی زاگارل (Zagarell, 1982) = بود که منجر به شناسایی سفال‌های شاخص این دوره شد (شکل‌های ۷ و ۸). در دشت شهرکرد مواد کمی مربوط به مرحله ۱ نوسنگی قلعه رستم به دست آمده است. با وجود این، چند تکه سفال مکشوفه به شکلی معنادار و مشخص با مرحله قلعه رستم ۱ مرتبط هستند. این سفال‌ها در نزدیکی اشکفت خراجی یافت شده‌اند. در محوطه گندیان نیز چند قطعه سفال مشابه این مرحله مشاهده و گزارش شدند. سفال مرحله ۲ نوسنگی منطقه شهرکرد نیز با اندکی اختلاف ولی تا حدودی مشابه سفال منطقه قلعه رستم به دست آمده است (Zagarell, 2008: 41). در دهه اخیر، ۱۵ محل نوسنگی دیگر شناسایی شده‌اند که اغلب در دشت‌های مناطق شرقی استان قرار دارند. از میان آنها، تپه باستانی گنبدک (سراب) در جنوب شهرکرد با بیش از یک هکتار وسعت، در حال حاضر بزرگ‌ترین روستای نوسنگی این بخش از زاگرس است. با توجه به عدم کشف استقرار دوره نوسنگی بدون سفال در دشت‌های کوهستانی جنوب زاگرس و مطالعه بقایای استقرار این محل که از وجود استقرار دوره نوسنگی بدون سفال در لایه‌های تحتانی آن حکایت دارند این مرکز نوسنگی از اهمیت بالایی برخوردار است. کشف ابزارهای متعدد سنگی از نوع سنگ چخماق، چرت و به‌ویژه ابسیدین و پیکرک‌های گلی و ابزارهای استخوانی از کاوش این تپه در این راستا قابل توجه است (Nowrūzi, 2010: 165).

فارسان: ۱۶ محوطه مربوط به دوره نوسنگی در این منطقه شناسایی شدند. بیشتر آن‌ها به نظر می‌رسد از نوع کوچ‌نشینی هستند. مواد فرهنگی روی سطح این محوطه‌ها اندک هستند. این محوطه‌ها بیشتر در دره‌های تنگ منتهی به دشت، روی تپه‌های طبیعی کم‌ارتفاع یا دامنه کوه‌ها واقع شده‌اند. چشمه‌های آب یا جریان‌های دائمی در کنار این محوطه‌ها دیده می‌شوند. پوشش گیاهی این مناطق بسیار غنی و در نزدیکی محدوده‌هایی هستند که امروزه نیز کوچ‌نشین‌ها برای چرای دام‌های خود از آن استفاده می‌کنند. بقایای استقرارهای کوچ‌نشینی امروزی به شکل وارگه و بقایای سنگچین یا چادر بر جای مانده‌اند. تمامی ویژگی‌های ریخت‌شناسی استقرارهای کوچ‌نشینی امروزی را می‌توان در اغلب محوطه‌ها مشاهده نمود و شواهد تداوم استقرار تنها در چند محوطه دیده می‌شود (Khosrowzadeh, 2014: 52).

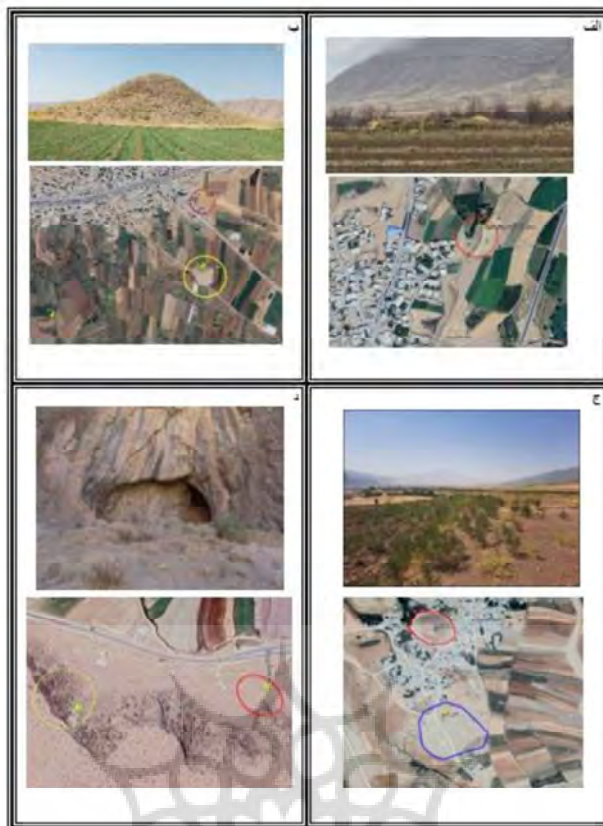
اطلاعات ما از دوره نوسنگی بدون سفال منطقه بسیار اندک است؛ با این حال، به نظر می‌رسد در این دوره بیشتر از محوطه‌های غاری برای استقرار استفاده شده است. مصنوعات سنگی به دست آمده از این محوطه‌ها اندک بوده و نشان‌دهنده استقرار فصلی و موقت در این غارها هستند. بیشتر این محوطه‌ها در بخش‌های جنوبی فارسان به ویژه تنگ درکش و رکش واقع شده‌اند. یافته‌های بررسی منطقه فارسان گویای این موضوع است که شمار محوطه‌ها و استقرارهای دوره نوسنگی افزایش یافته است. سفال پوک با شاموت گیاهی در چند محوطه به دست آمده است. اگر چه مطالعه مقایسه‌ای و تاریخ‌گذاری نسبی مواد فرهنگی ناشی از بررسی میدانی، به خاطر کم بودن بقایای حاصل از کاوش دشوار است، ولی نتیجه‌گیری اولیه مبنی بر وجود چند مرحله از دوره نوسنگی منطقه چهارمحال و بختیاری قابل انجام است. فرضیه تشابه مواد

شکل ۷- سفال نوسنگی شهر کرد، منبع: (Zagarell, 2008: 174)

شکل ۸- الف، ب و ج: سفال نوسنگی شهر کرد؛ د: سفال نوسنگی شهرستان شهرک از توابع شهر کرد، منبع: (Zagarell, 2008: 207)

شکل ۹: محوطه‌های نوسنگی بررسی شده و جانمایی آن‌ها روی گوگل ارث: الف): قلعه رستم؛ ب) تل بلند آلونی؛ ج) کندر ۲؛ د): اشکفت انجیره ۱؛ منبع: (Babamir Satehi, 2025b)

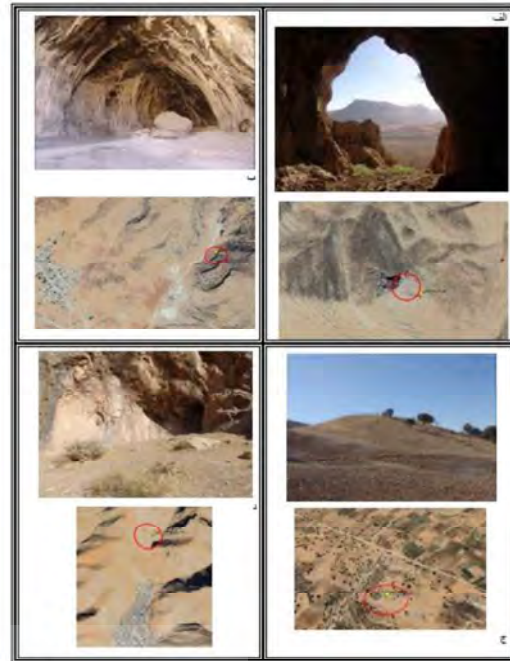
سفال در این گمانه‌زنی توانستند توالی سه مرحله فرهنگی نوسنگی باسفال را شناسایی و پیشنهاد کنند. با وجود ابعاد کم گمانه‌زنی و انتشار محدود مواد فرهنگی مکشوفه و عدم انتشار گزارش کاوش، در حال حاضر به‌ناچار باید آن را به‌عنوان محوطه نمونه در سراسر بخش‌های مرتفع منطقه بختیاری در نظر گرفت (Nissen & Zagarell, 1976; Zagarell, 1975).

در جریان بررسی‌های میدانی که نگارنده در سال ۱۴۰۳ انجام داد، با توجه به مواد فرهنگی مکشوفه تعداد ۵۳ محوطه نوسنگی ثبت و شناسایی گردید. در این میان برخی از محوطه‌های نوسنگی دارای چند دوره استقرار و برخی دیگر تک دوره‌ای بودند (شکل‌های ۹، ۱۰ و ۱۱).

لردگان، خانمیرزا و فلارد: در بررسی‌های زاگاردل چند محوطه نوسنگی شناسایی شد (Zagarell, 1982). قلعه رستم یکی از این محوطه‌هاست که به‌عنوان یکی از مراکز مهم و کلیدی در مطالعات دوره نوسنگی باسفال ایران با عرضه سفال منقوش مورد توجه قرار گرفته است (شکل ۷). ابزارهای سنگی، کوبنده‌ها و خردکننده‌ها، دوک نخریسی و بقایای مواد غذایی از کاوش این محوطه به دست آمده که در کنار توانمندی‌های محیطی نقاط پیرامون تپه، حضور یک روستای اولیه با فعالیت‌های شکار و تولید غذا را محتمل می‌سازد. در سطح این محوطه ابزارهای تیغه‌ای هندسی کمابیش کوچک مشاهده گردید. تا سال ۱۹۷۴ میلادی تنها به وجود یک محوطه نوسنگی باسفال در منطقه بختیاری اشاره شده بود. زاگاردل و نیسن در بررسی سال ۱۹۷۴ مجموعه سفالی ناشناخته‌ای از دوره نوسنگی را بر سطح این محوطه شناسایی و دو گمانه لایه‌نگاری کوچک در آن ایجاد کردند. آنها با توجه به کشف تعداد زیاد

کانی نیز در خمیره مشاهده می‌شود. مغز سفال به هیچ وجه اکسید نشده و به رنگ خاکستری قهوه‌ای و سیاه درآمده است. برخی از ظروف با نقش مایه‌های به رنگ قرمز منقوش شده‌اند. نقش مایه‌ها مجموعه نقش مایه‌ها محدود و شمار قابل توجهی از آنها هندسی است. تعداد معدودی نقش مایه‌های انسانی نیز دیده می‌شود اما این نقش مایه‌ها کاملاً غیرعادی‌اند. نقش مایه‌های نوارهای زیگزاگی بسیار معمول است که بر روی کاسه‌ها و سبوها دیده می‌شود. نقش مایه متداول دیگر آن چیزی است که آن را حیوان مسبیک درون نوار می‌نامند. یکی از عناصر رایج تزئینی صورتک خندان است که اجرای دقیق آن بر ظرف‌های مختلف با هم متفاوت است. از دیگر نقش مایه‌های تزئینی می‌توان به نقش شطرنجی چهارخانه‌های متحدالمرکز و چهارخانه‌های هاشوردار و خطوط منحنی متحدالمرکز اشاره کرد. مواد فرهنگی مرحله ۱ آشکارا پدیده جدید است و یک مرحله نوسنگی تاکنون ناشناخته است. نمود ویژه این مواد در قلعه رستم در سراسر منطقه بختیاری نیز نادر و کمیاب است. به دلیل اینکه نمونه‌های قابل مقایسه چندانی برای این مواد در دیگر محوطه‌های نوسنگی نمی‌توان یافت تاریخ‌گذاری آن دشوار است. با وجود این تردیدی نیست که با مجموعه‌ای مربوط به دوره نوسنگی روبرو هستیم.

مرحله ۲ سفال نوسنگی: در اینجا به نظر می‌رسد که مرحله ۲ نسبتاً متداول است. کمی بیش از ۵۰ درصد کل مجموعه سفال نوسنگی منطقه به رنگ قرمز است. در این سفال‌ها کانی بیشتر ذرات آهکی است و ترکیبی از مواد گیاهی و شن قرمز به عنوان ماده چسباننده است. در برخی از ظروف ترکیبی از ذرات کانی مواد گیاهی و شن قرمز دیده می‌شود. متداول‌ترین شکل کاسه‌های بزرگ دهانه باز هست که در قلعه رستم می‌بینیم. با این وجود، حضور شماری تکه سفال لبه غیر منقوش با پوشش قرمز و داغدار با پوشش قرمز و داغدار و با پوشش قرمز اغلب لکه‌دار نشان می‌دهد که برخی از این مواد به طور یقین مربوط به مرحله ۲ می‌باشد. تاریخ‌گذاری این مرحله بسیار دشوارتر از مرحله اول می‌باشد. سفال قرمز صیقلی در بسیاری از محوطه‌های فلات ایران دیده شده از جمله در گوران و سیلک ۱.

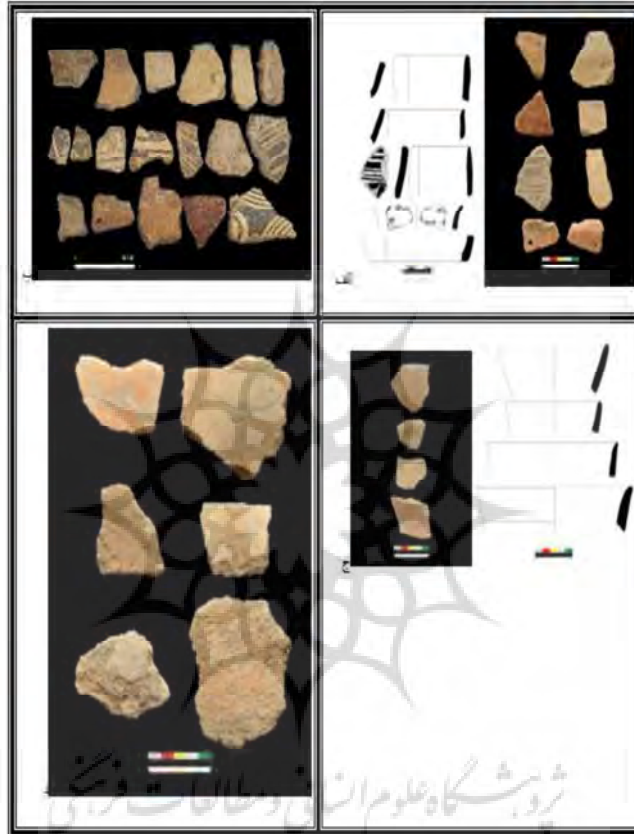
شکل ۱۰: محوطه‌های نوسنگی بررسی شده و جانمایی آنها روی گوگل ارث: الف): اشکفت شاه‌نشین؛ ب) اشکفت دره ده؛ ج) گورستان آقاجون؛ د): تنگ جوون؛ منبع: (Babamir Satehi, 2025)

به طور کلی بر اساس سفال‌های حاصل از بررسی می‌توان سه گروه سفالی را برای این منطقه در دوره نوسنگی در نظر گرفت.

مرحله ۱ سفال نوسنگی: سفال شاخص در هر دو گمانه سفالی نخودی است. تقریباً همواره سطح بیرونی ظروف در زیر زاویه بدنه؛ با ته رنگ‌هایی از قرمز تا قهوه‌ای با استفاده از نوعی برس پوشش داده شده و سطح سفال نیز اغلب لکه‌دار است. بالای زاویه بدنه تزئینات منقوش سیاه رنگ دیده می‌شود. سطح درونی ظرف نیز همچون سطح بیرونی آن است. هر چند سطح درونی بیشتر ظروف تماماً رنگ شده در برخی از آن‌ها تقابل بخش منقوش و بخش بدون نقش باعث ایجاد تاثیر نقش مایه‌هایی شده است. سطح نخودی امتداد لبه معمولاً با رنگ سیاه منقوش شده در نتیجه نقش مایه‌هایی به شکل افزوده‌های آویزان ایجاد شده است. تمام سطح ظرف اغلب داغدار شده و بخش‌های قرمز یا قهوه‌ای رنگ غالباً دارای ظاهر صیقلی هستند. ماده چسباننده تمام ظروف گیاهی است از بقایای گیاهی نسبتاً بزرگ تا کاملاً خرد شده و گاهی ذرات اتفاقی

بیشترین حجم ظروف سفالی این دوره مربوط به کاسه‌ها می‌باشد. تمامی این سفال‌ها دست ساز هستند. در خصوص مرحله ۳ هیچ مبنای محکمی برای مقایسه مطمئن با محوطه‌های دیگر وجود ندارد اما به نظر می‌رسد مرحله ۳ از نظر گونه شناختی مجموعه شاخصی از اوایل نوسنگی با سفال است.

مرحله ۳ سفال نوسنگی: شماری از تکه سفال‌ها در این محوطه دارای پوشش گلی نخودی مایل به قهوه‌ای و پوسته پوسته می‌باشند. بسیاری از سفال‌های این مرحله پرداخت نشده‌اند و با مقدار زیادی ماده چسباننده گیاهی و کانی تولید شده‌اند. حجم زیادی از سفال‌های این دوره را سفال نخودی تشکیل می‌دهد که ماده چسباننده آن‌ها گیاهی و کانی است.

شکل ۱۱. سفال‌های لردگان و خانمیرزا: الف وب) محوطه نوسنگی قلعه رستم؛ ج) محوطه کندر ۲؛ د) کاخداداد، منبع: (Babamir

(Satchi, 2025)

۴. بحث و نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از بررسی‌های میدانی و مطالعات تحلیلی انجام شده در استان چهارمحال و بختیاری نشان می‌دهد که این منطقه یکی از کانون‌های مهم و کمتر شناخته شده شکل‌گیری و تحول جوامع نوسنگی در زاگرس مرکزی به شمار می‌آید. داده‌های به دست آمده از مناطق اردل، لاران، فارسان، شهرکرد، لردگان، خانمیرزا و فلارد بیانگر تنوع فضایی، زمانی و فرهنگی استقرارهای نوسنگی و نیز پیچیدگی الگوهای معیشتی و سکونتی در این ناحیه کوهستانی است. یافته‌ها به روشنی نشان می‌دهند که هر دو مرحله نوسنگی بدون سفال و نوسنگی با سفال در منطقه حضور داشته و در برخی محوطه‌ها، تداوم و گذار تدریجی میان این مراحل قابل تشخیص است.

الگوی پراکنش محوطه‌ها عمدتاً تابع شرایط محیطی، توپوگرافی، منابع آبی و مراتع طبیعی بوده و استقرارها اغلب در دره‌ها، دامنه‌های کم‌شیب و نزدیکی چشمه‌های دائمی شکل گرفته‌اند. شواهد ریخت‌شناختی، فقر نهشته‌های استقراری، فرسودگی بالای مواد فرهنگی و همجواری با سازه‌های موقتی، به ویژه در مناطق اردل و فارسان، مؤید غالب بودن شیوه‌های زندگی کوچ‌نشینی یا نیمه کوچ‌نشینی و استقرارهای فصلی در بخش بزرگی از منطقه است. این الگو شباهت چشمگیری با نظام کوچ‌نشینی تاریخی و معاصر بختیاری دارد و از تداوم بهره‌برداری انسان از چشم‌انداز فرهنگی در بلندمدت حکایت می‌کند.

مطالعه گونه‌شناختی سفال‌ها امکان تفکیک دست کم سه مرحله فرهنگی در نوسنگی با سفال منطقه را فراهم کرده است. مرحله نخست با سفال‌های نخودی منقوش،

تقدیر و سپاسگزاری

این مقاله از رساله دکترای نویسنده اول مستخرج گردیده است که خود حاصل اجرای دو برنامه پژوهشی بررسی میدانی باستان‌شناسی در منطقه مورد مطالعه است. بنابراین، نگارندگان مقاله لازم می‌دانند مراتب سپاس و قدردانی ویژه

نقش مایه‌های هندسی و ویژگی‌های فنی خاص، پدیده‌ای نو و کم‌نظیر به شمار می‌آید که بیانگر یک سنت محلی متمایز است. مرحله دوم با غلبه سفال‌های قرمز داغدار و فرم‌های ساده‌تر، گستره‌ای وسیع‌تر داشته و پیوندهایی کلی با دیگر نواحی فلات ایران نشان می‌دهد. مرحله سوم نیز با سفال‌های نخودی ساده‌تر و آمیزه‌های گیاهی و کانی فراوان، به‌عنوان مجموعه‌ای شاخص از اوایل نوسنگی با سفال قابل تفسیر است. این تنوع سفالی در کنار داده‌های استقراری، فرضیه وجود سنت‌های فرهنگی محلی مستقل، در عین ارتباطات منطقه‌ای محدود، را تقویت می‌کند.

پاسخ به سؤال اصلی پژوهش مبنی بر چگونگی ماهیت استقرارها و جایگاه فرهنگی دوران نوسنگی چهارمحال و بختیاری نشان می‌دهد که این منطقه نه حاشیه‌ای منفعل، بلکه عرصه‌ای پویا با مسیر تحولی خاص بوده است. فرضیه غالب بودن کوچ‌نشینی در کنار استقرارهای محدود روستایی، به ویژه در محوطه‌هایی چون گنبدک سراب و قلعه رستم، مورد تأیید قرار می‌گیرد. همچنین فرضیه همگونی کامل فرهنگی با مناطق مجاور رد شده و در عوض، وجود وحدت‌های کلی در چارچوب تنوع‌های محلی تأیید می‌شود. در مجموع، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نوسنگی چهارمحال و بختیاری دارای هویتی مستقل، چند مرحله‌ای و سازگار با شرایط محیطی خاص زاگرس مرکزی است. استمرار پژوهش‌های لایه‌نگاری، تاریخ‌گذاری مطلق و مطالعات میان‌رشته‌ای می‌تواند به بازسازی دقیق‌تر سیر تحول جوامع اولیه، نظام‌های معیشتی و شبکه‌های ارتباطی این منطقه در پیش از تاریخ ایران بینجامد.

خود را از هماهنگی‌های به عمل آمده توسط مدیران و مسئولان پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی، اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان چهارمحال و بختیاری، و

دانشجویان کارشناسی باستان‌شناسی دانشگاه شهرکرد و نیز، احمدرضا حسنی، دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان ابراز می‌نمایند.

دانشگاه مازندران برای شکل‌گیری برنامه بررسی باستان‌شناسی و پشتیبانی از آن به عمل آوردند. همچنین، کمال تقدیر و سپاس خود را از اعضای برنامه مذکور، فاطمه امیرحاجلو، رویا خانجانی، مرضیه عالیپور، لیلی جمشیدی، سلمان جمال‌پور، اسماعیل حیدریان، و محمد پیرخلیلی،

References

- Azizi Kharanaghi, H., Fazeli Nashli, H., & Nishiaki, Y. (2013). Tepe Rahmatabad: A prepottery and pottery Neolithic site in Fars Province. In R. Matthews & H. Fazeli Nashli (Eds.), *The neolithisation of Iran: The formation of new societies* (pp. 108–123). Oxbow Books. DOI: [10.2307/j.ctvh1dp0q.13](https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dp0q.13)
- Babamir Satehi, S. (2024). Reviewing the archaeological survey projects of prehistoric sites in the south of Chaharmahal and Bakhtiari Province based on settlement pattern analysis (Lordegan, Khanmirza & Felard), 1st season [In Persian]. Research Institute of Cultural Heritage and Tourism.
- Babamir Satehi, S. (2024). Reviewing the archaeological survey projects of prehistoric sites in the south of Chaharmahal and Bakhtiari Province based on settlement pattern analysis (Lordegan, Khanmirza & Felard), 2nd season [In Persian]. Research Institute of Cultural Heritage and Tourism.
- Barker, G. (2006). *The agricultural revolution in prehistory: Why did foragers become farmers?* Oxford University Press. DOI: [10.1093/oso/9780199281091.001.0](https://doi.org/10.1093/oso/9780199281091.001.0)
- Bellwood, P. (2005) *First Farmers. The Origins of Agricultural Societies.* Oxford, Blackwell.
- Bellwood, P. (2005). *First farmers: The origins of agricultural societies.* Blackwell. DOI: [10.2307/40024724](https://doi.org/10.2307/40024724)
- Braidwood, R. J., & Howe, B. (1961). *Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan* (Studies in Ancient Civilization No. 31). University of Chicago Press.
- Darabi, H. (2010). *An introduction to the Neolithic revolution of the Central Zagros, Iran* (BAR International Series 2746). Archaeopress.
- Daujat, J., Mashkour, M., Emery-Barbier, A., Neef, R., & Bernbeck, R. (2016). Qale Rostam: Reconsidering the “rise of a highland way of life.” In K. Roustaei & M. Mashkour (Eds.), *Studies in early Near Eastern production, subsistence, and environment* (pp. 107–136). *ex oriente*.
- Egami, N., & Masuda, S. (1962). *Marv-Dasht I: The excavation at Tal-i-Bakun 1956* (Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition Reports 2). Institute of Oriental Culture, University of Tokyo.
- Egami, N., & Sono, T. (1962). *Marv-Dasht II: The excavations of Tall-i Gap, 1959.* Institute of Oriental Culture, University of Tokyo.
- Esmaeili Jellodar, E. (2008). Report of the first season of the archaeological survey of the central part of Ardal County (Unpublished report). Archaeological Research Institute. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2014.50390>
- Flannery, K. V. (1969). Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East. In P. J. Ucko & G. W. Dimbleby (Eds.), *The domestication and exploitation of plants and animals* (pp. 73–100). Duckworth.
- Heydari Dastenaee, M., Mortazavi, M., Shirazi, R., & Khosravi, M. (2017). Interaction between humans and environment: Spatial environmental analysis of Neolithic to Bronze Age sites of Laran County. *Journal of Archaeological Studies*, 9(1), 75–92. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2017.137361.142235>
- Hole, F. (1987). Chronologies in the Iranian Neolithic. In O. Aurenche, I. Evin, & F. Hours (Eds.), *Chronologies in the Near East* (pp. 353–379). BAR International Series 379.

- Hole, F., Flannery, K. V., & Neely, J. A. (1969). Prehistory and human ecology on the Deh Luran Plain (Memoirs of the Museum of Anthropology No. 1). University of Michigan Press.
- Jafari, A. (1982). Iranian geology: Mountains and mountain encyclopedia of Iran (Vol. 1). Geographical and Cartographic Organization of Geology.
- Khosrowzadeh, A. (2009). Report of the first season of the archaeological survey of the Miankouh section of Ardal County (Unpublished report). Cultural Heritage Organization of Chaharmahal and Bakhtiari Province.
- Khosrowzadeh, A. (2010). Report of the second season of the archaeological survey of the Miankouh section of Ardal County (Unpublished report). Cultural Heritage Organization of Chaharmahal and Bakhtiari Province.
- Khosrowzadeh, A. (2011). Report of the third season of the archaeological survey of the Miankouh section of Ardal County (Unpublished report). Cultural Heritage Organization of Chaharmahal and Bakhtiari Province.
- Khosrowzadeh, A. (2014). A study of the evolution of human habitats in the Farsan Plain from prehistoric to Islamic periods. Shahrekord University.
- Khosrowzadeh, A., & Bahraminia, M. (2013). The Neolithic period in western Chaharmahal and Bakhtiari. *Archaeological Research of Iran*, 2(3), 61–80.
- Kozłowski, S. K. (1999). The eastern wing of the Fertile Crescent: Late prehistory of Greater Mesopotamian lithic industries. *Archaeopress*.
- Le Breton, L. (1947). The early periods at Susa. *Iraq*, 19, 79–124.
- Marshall, J. (2012). Missing links: Demic diffusion and the development of agriculture on the Central Iranian Plateau (Doctoral dissertation, Durham University).
- Matthews, R., Mohamadifar, Y., Matthews, W., & Motarjem, A. (2010). Investigating the early Neolithic of western Iran: The Central Zagros Archaeological Project (CZAP). *Antiquity*, 84(323). DOI: [10.2307/j.ctvh1dp0q.6](https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dp0q.6)
- Mellaart, J. (1975). The Neolithic of the Near East. Thames & Hudson.
- Mithen, S. (2003). After the Ice: A global human history 20,000–5000 BC. Weidenfeld & Nicolson. DOI:10.1093/envhis/12.2.433
- Niknami, K., Nikzad, M., & Alibaigi, S. (2013). Neolithic settlements in the Sarfirooz Abad Plain. In R. Matthews & H. Fazeli Nashli (Eds.), *The neolithisation of Iran* (pp. 23–35). Oxbow Books.
- Nissen, H. J., & Zagarell, A. (1976). Expedition to the Zagros Mountains. In F. Bagherzadeh (Ed.), *Proceedings of the IVth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (pp. 159–189). Iranian Centre for Archaeological Research.
- norozzi, A. and Heydari Dastenaie, M. (2018). Preliminary Results of the Archaeological survey on the southern Zayandeh Rood Basin, Laran County, Chahar Mahal and Bakhtiari Province. *Journal of Archaeological Studies*, 10(1), 207-226. DOI: [10.22059/jars.2018.135136.142225](https://doi.org/10.22059/jars.2018.135136.142225)
- Nowrūzi, A. (1995). Prehistoric archaeology of Chaharmahal and Bakhtiari (Master's thesis, University of Tehran).
- Nowrūzi, A. (1999). Archaeological survey of the central part of Shahrekord (Unpublished report).
- Nowrūzi, A. (2010). Archaeological studies on the northern Karun Basin. *Journal of Archaeological Studies*, 1(2), 161–175.
- Olszewski, D. I., & Dibble, H. L. (Eds.). (1993). *The Paleolithic prehistory of the Zagros–Taurus*. University Museum.
- Rezvani, H. (2009). Archaeological survey of Lordegan County, first season (Unpublished report).
- Rezvani, H. (2010). Archaeological survey of Lordegan County, second season (Unpublished report).
- Rezvani, H. (2011). Archaeological survey of Lordegan County, third season (Unpublished report).
- Seidayi, S. A., Sadeghi, H., & Javan, F. (2022). Investigating the role of the security factor

- in the length of stay of tourists in Chaharmahal and Bakhtiari Province. *Mountainous Regions Geographical Studies*, 3(4), 123–142.
- Voigt M. M. and Dyson R.H. Jr. (1992). The Chronology of Iran, ca. 8000-2000 BC. In: Ehrlich R. W. (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology*: 122-178. Chicago: University of Chicago Press (3rd ed.).
- Watkins, T. (2006). Neolithisation in southwest Asia. *Documenta Praehistorica*, 33, 71–88. DOI:10.4312/dp.33.9
- Weeks, L., Alizadeh, K., Niakan, L., Alamdari, K., Khosrowzadeh, A. R., & Zeidi, M. (2006). Excavations at Tol-e Nurabad. In D. T. Potts & K. Roustaei (Eds.), *The Mamasani Archaeological Project Stage One* (pp. 31–88). ICAR. DOI: 10.2307/j.ctvh1dp0q.12
- Zagarell, A. (1982). The prehistory of the northeast Bakhtiari Mountains, Iran: The rise of a highland way of life. Reichert.
- Zagarell, A. (2008). Prehistoric archaeology of the Bakhtiari region: The emergence of a highland lifestyle (K. Roustaei, Trans.). Cultural Heritage Organization of Chaharmahal and Bakhtiari Province.
- Zeder, M. A., & Hesse, B. (2000). The initial domestication of goats in the Zagros Mountains. *Science*, 287, 2254–2257. DOI:10.1126/science.287.5461.2254

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی